

Max Weber en het ethisch dilemma

PROF. DR. KOOS DE VALK

Wellicht heeft niemand zo pakkend geschreven over de spanning tussen morele beginselen en praktisch handelen als Weber in zijn essay *Politiek als beroep*. Dit spanningsveld dat zich in de politiek altijd al heeft voorgedaan, weet hij treffend onder woorden te brengen door zijn onderscheid tussen de gezindheidsethiek en de verantwoordelijkheidsethiek. Iemand die handelt volgens de gezindheidsethiek is ervan overtuigd dat hij altijd en onder alle omstandigheden volgens zijn zedelijke beginselen moet handelen, ongeacht de gevolgen. Iemand die volgens de verantwoordelijkheidsethiek handelt zal ook rekening houden met de gevolgen van zijn goedbedoelde daden. Beide benaderingen dient men volgens Weber in het oog te houden om tot een afgewogen oordeel te kunnen komen. Waar het voor de politicus op aankomt, is wat de klassieke prudentia noemen, bezonnenheid of praktische wijsheid. Hiervoor zijn gedrevenheid, verantwoordelijkheidsgevoel en vooral onderscheidingsvermogen noodzakelijke eigenschappen. Na de inleiding vindt men de meest karakteristieke passages uit Webers essay afgedrukt. Tot op de dag van vandaag bieden Webers gedachten over politiek en ethiek stof tot nadenken.

Onder sociologen staat Max Weber (1864-1920) in hoog aanzien. Hij wordt algemeen beschouwd als een van de meest creatieve beoefenaars van de sociale wetenschappen. Enkele van zijn ideeën zijn ook in bredere kring bekend geworden, zoals zijn beschouwingen over het charismatisch leiderschap of die over de invloed van de puriteinse ethiek op het ontstaan van het moderne kapitalisme. Dit geldt eveneens voor zijn essay *'Politiek als beroep'* (1919), dat is gewijd aan de aard van de politiek, het ontstaan van de beroeps politicus, en de eisen die aan hem gesteld mogen worden. Aan het einde van dit essay behandelt hij de relatie tussen ethiek en politiek, waarbij hij een verhelderend onderscheid maakt tussen twee fundamenteel verschillende ethische benaderingen, de gezindheidsethiek en de verantwoordelijkheidsethiek.

Laten wij beginnen met een voorbeeld. Neem een minister van Financiën die om zwaarwegende economische redenen van plan is om de munt van zijn land te devalueren. Deze maatregel wordt natuurlijk in het diepste geheim voorbereid, om te voorkomen dat speculanten op de geldmarkt misbruik zouden maken van hun voorkennis. Wanneer een journalist iets begint te vermoeden en hem vraagt of hij een devaluatie overweegt, zal de minister (die toch een integer en waarheidslievend man is) dit vlakweg ontkennen. Maar zie: reeds de volgende dag gaat hij tot

Soms moet men
vuile handen ma-
ken voor het goede
doel

PROF. DR. KOOS DE VALK

devaluatie over. Het is duidelijk dat hij gelogen heeft. Toch hebben het parlement en het publiek begrip voor zijn handelwijze, en terwijl in andere gevallen een aperte leugen van een minister tot grote opschudding zou leiden, maakt nu niemand bezwaar. Immers, soms moet men vuile handen maken voor het goede doel. Als de minister nu eens van mening was geweest dat hij altijd en onder alle omstandigheden de waarheid zou moeten spreken, en het vermoeden van de journalist bevestigd had (of geweigerd had te antwoorden, wat op hetzelfde neerkomt)? Wij zouden dit een nogal absurd standpunt vinden en hem ervan beschuldigen dat hij door zijn principiële houding 's lands economie geschaad had.

Het voorbeeld is niet louter denkbeeldig. Vele politici komen voor dergelijke situaties te staan. Ik denk hier aan Vaclav Havel, die schrijft dat hij toen hij president van zijn land werd, zich voornam: 'Ik zal niet liegen, niet stelen'. Het tweede voorname zal hij ongetwijfeld waar gemaakt hebben, maar het eerste? Het is vrijwel ondenkbaar dat een politicus die zich van zijn verantwoordelijkheid bewust is, zich niet soms gedwongen voelt om de waarheid geweld aan te doen.

De vraag is of het onze eerste zorg moet zijn dat ons gedrag moreel vlekkeloos is, of dat wij ook rekening moeten houden met de voorzienbare gevolgen van dit gedrag en daarvoor de verantwoordelijkheid op ons moeten nemen, hetgeen betekent dat wij indien dit noodzakelijk lijkt, bereid moeten zijn om onze principes te verloochenen. Dergelijke situaties doen zich voor iedere politicus voor. Er zijn twee redenen waarom dit zo is. De meest voor de hand liggende is, dat er nu eenmaal altijd onfatsoenlijke lieden zijn die, zoals in dit voorbeeld, misbruik zouden maken van onze oprechtheid.

De tweede reden is, dat men terecht of onterecht vreest dat een ethisch zuiver standpunt niet zal worden begrepen door het publiek, dat niet van alle details op de hoogte is of deze moeilijk kan begrijpen; daarom kan men het niet de hele waarheid vertellen.

Dit probleem, de spanning tussen morele beginselen en het praktisch handelen, heeft zich in de politiek altijd voorgedaan. Vele filosofen en moraaltheologen hebben zich ermee beziggehouden. Maar wellicht is het nooit zo pakkend geformuleerd als door Max Weber, die twee ethische houdingen onderscheidt. Iemand die handelt volgens de gezindheidsethiek is ervan overtuigd dat hij altijd en onder alle omstandigheden volgens zijn zedelijke beginselen (de waarheid spreken, afzien van geweld, enz) moet handelen, wat ook de gevolgen daarvan mogen zijn. Met de bekende woorden van keizer Ferdinand I van Oostenrijk: *fiat justitia, et perdat mundus* – laat gerechtigheid gedaan worden, ook al zou de wereld daardoor ondergaan.

In filosofische termen kan men deze houding ook beschrijven als 'kosmisch rationalisme'(de term is eveneens van Max Weber), dat wil zeggen de opvatting dat de wereld zò geordend is dat uit goede bedoelingen uiteindelijk ook goede gevolgen zullen voortkomen. Nu weten wij uit ervaring dat dit niet zo is, of althans niet in de voorzienbare toekomst. Misschien 'winnen de zachte krachten in 't end', zoals

Henriëtte Roland Holst geloofde. Maar indien dit zo is, dan toch pas in de verre toekomst. In onze wereld, dat weten wij, gaat het de slechte mensen vaak goed, terwijl de goeden moeten lijden. Goede bedoelingen zijn klaarblijkelijk niet genoeg. De weg naar de hel is ermee geplaveid, zegt het spreekwoord.

Dit inzicht ligt ten grondslag aan de andere morele houding, die Weber de ethiek van de verantwoordelijkheid noemt. Iemand die volgens dit inzicht handelt, zal ook rekening houden met de voorzienbare gevolgen van zijn goed bedoelde daden. Daarom zal hij soms compromissen moeten sluiten, wat zijn ethische beginselen betreft. Zo zal een overigens waarheidslievend man als onze minister soms menen dat hij moet liegen. Zouden wij dit in vergelijkbare omstandigheden niet allemaal doen? Maar als wij dit doen, begeven wij ons op een hellend vlak. Het begint met een 'leugentje om bestwil', maar het kan door gewenning tot steeds verdergaande compromissen leiden. Dan ontaarden onze goede bedoelingen tot een zielloos pragmatisme en lopen tenslotte misschien uit op een volslagen opportunisme – zoals de loopbaan van sommige politici laat zien.

Dan ontaarden onze goede bedoelingen tot een zielloos pragmatisme en lopen tenslotte misschien uit op een volslagen opportunisme.

De keuze tussen principes en verantwoordelijkheid doet zich het meest opvallend voor in de politiek (het bekendste voorbeeld is de 'burgemeester in oorlogstijd'), maar wij kunnen er ook voor komen te staan in het bedrijfsleven, bij het besturen van verenigingen, scholen, ziekenhuizen en ook kerken. Zelfs in het gezinsleven kan zich dit dilemma voordoen.

Want het gaat hier om een echt dilemma. Wat men ook kiest, de uitkomst is nooit ideaal. Een werkelijke oplossing is er niet; men moet, zoals Weber zegt, altijd beide standpunten in het oog houden. Hij heeft veel respect voor de onvoorwaardelijke gezindheidsethicus (zoals zijn collega Foerster, wiens principiële pacifisme hem zijn hoogleraarschap kostte), maar hij wijst diens standpunt af. Bij de verantwoordelijkheidsethicus prijst hij de moed om zijn verantwoordelijkheid op zich te nemen, maar hij ziet ook welke morele gevaren dit kan meebrengen.

Ook in de Griekse en Middeleeuwse wijsbegeerte onderkende men het dilemma. Daarom beschouwde men de *prudentia* als de eerste onder de vier kardinale deugden. Deze term wordt gewoonlijk vertaald met 'voorzichtigheid', maar dat mag dan niet worden opgevat als de voorzichtigheid die de moeder van de porseleinkast is. Onder *prudentia* verstond men de kunst om morele beginselen op de juiste wijze in concrete omstandigheden toe te passen. Anders gezegd: de kunst van het kiezen van de juiste middelen om het goede te verwezenlijken. 'Voorzichtigheid is liefde die met wijsheid kiest', zegt Augustinus over deze deugd.

Men moet niet slechts het goede willen doen; men moet ook zijn verstand gebruiken in een wereld waarin lang niet alle mensen het goede nastreven. Dat is ook, denk ik, wat Jezus zijn leerlingen voorhoudt: 'Ik zend jullie als schapen tussen de wolven; weest dus listig als slangen en argeloos als duiven'. Twee onverenigbare eisen, zouden wij zeggen.

Om tot Weber terug te keren: ook hij denkt aan een oplossing van het dilemma in de zin van de antieke *prudentia*. Voorafgaande aan zijn bespreking van de beide morele grondhoudingen bespreekt hij de eigenschappen die voor een politicus noodzakelijk zijn: gedrevenheid, verantwoordelijkheidsgevoel, en onderscheidingsvermogen (in de slotpassage van zijn essay voegt hij hier nog twee eigenschappen aan toe: geduld en volharding).

Gedrevenheid is voor Weber: betrokkenheid bij een doelstelling, hartstochtelijke toewijding aan een zaak. Maar men wordt pas een echt politicus wanneer men daarnaast ook de verantwoordelijkheid voor de zaak die men is toegedaan op zich wil nemen. Men herkent in deze beschrijving van Weber de gezindheidsethiek en de verantwoordelijkheidsethiek. Hoe moeten deze nu worden gecombineerd? Hier komt de derde eigenschap, die voor de politicus noodzakelijk is, in het spel: het onderscheidingsvermogen (bij Weber: *Augenmass*). Weber noemt het de belangrijkste psychische eigenschap van de politicus. 'Het is het vermogen om de werkelijkheid rustig en bezonnen op zich te laten inwerken, dus: het afstand kunnen nemen van dingen en mensen. Want het probleem is juist, hoe vurige passie en koel onderscheidingsvermogen kunnen worden gedwongen in één ziel samen te gaan. Politiek wordt met het hoofd gemaakt... en toch kan het zich toewijden aan de politiek, wanneer het geen frivool intellectueel spel doch menselijk-echt handelen is, alleen uit hartstocht geboren en gevoerd worden. Het sterk betonen van het gevoel echter, dat kenmerkend is voor de politicus met de ware hartstocht voor de politiek... is alleen mogelijk door langdurige gewenning aan distantie in iedere zin van het woord.'

Ik denk niet dat latere denkers een betere oplossing hebben voorgesteld, ook niet de scherpzinnige Raymond Aron (die zich uitdrukkelijk als een leerling van Weber presenteert). Hij heeft een poging gedaan om een '*morale de la sagesse*' te ontwerpen. Deze keert zich zowel tegen een 'strijdmoraal', die slechts op de machtsverhoudingen let, als tegen een 'wetsmoraal', begrepen als een ethische reactie op de immoraliteit van de wereld. Het gaat er in deze 'wijsheidsmoraal' om zich voortdurend bewust te zijn van de innerlijke tegenstrijdigheden in het politieke handelen. Noch de volgelingen van Machiavelli, noch de moralisten mogen hun gelijk halen. Evenmin als Weber, kan Aron het dilemma opheffen; men moet er mee leren leven. Dat is ook de conclusie van de belangrijkste levende Franse wijsgeer, Paul Ricoeur. In zijn boek over de grondslagen van de moraal beschouwt hij de tegenstelling tussen de beide ethische grondhoudingen als in wezen onoverbrugbaar en concludeert hij dat wij maar beter niet 'moeten proberen de ethiek tot een eenheid te brengen, maar haar eerder in die open dialectische situatie moeten laten, waarvan ik zou zeggen dat zij van de ethiek een kwetsbare onderneming maakt'.

Hoe klemmend het vraagstuk in de praktijk is, kan men ervaren wanneer men de biografieën van staatslieden als Churchill, Adenauer of De Gaulle leest. Deze in wezen fatsoenlijke mannen hebben allen voor beslissingen gestaan waarin zij

Noch de volgelingen van Machiavelli, noch de moralisten mogen hun gelijk halen.

noodgedwongen vuile handen moesten maken. De vroegere Duitse bondskanselier Helmut Schmidt heeft in zijn toespraken herhaaldelijk naar Webers uiteenzettingen verwezen. Daarbij heeft hij telkens benadrukt dat men de scheiding tussen gezindheidsethiek en verantwoordelijkheidsethiek niet mag verabsoluteren. 'Politiek zonder fundamentele waarden is gewetenloos en loopt uit op misdaden', betoogde hij.

Ook Weber zelf heeft voor dit dilemma gestaan. In 1919 was hij betrokken bij het werk van de commissie die een nieuwe grondwet voor Duitsland voorbereidde (welke constitutie later naar de stad waarin zij was voorbereid de Weimarconstitutie genoemd zou worden). Weber pleitte in deze commissie voor een sterke rol van de gekozen president, naar Amerikaans voorbeeld. Toen minister-president Ebert hem uitnodigde om zijn ideeën toe te lichten, vroeg deze hem of het Amerikaanse systeem, waarbij de verkozen president een groot aantal belangrijke functies aan zijn aanhangers geeft, niet tot corruptie kon leiden. Daarop gaf Weber een vol uur lang een gedegen college over de corruptie in de Amerikaanse politiek. Na afloop van dit gesprek hield men hem voor, dat hij hierdoor zijn eigen voorstel getorpedeerd had. Webers antwoord was dat men een vraag als die van Ebert alleen naar waarheid kon beantwoorden. Politieke tactiek was hem een gruwel.

Misschien was Weber daarom een slecht politicus. Maar zijn gedachten over ethiek en politiek hebben hem overleefd. Men mag 'Politiek als beroep' als zijn politieke testament beschouwen. Het geeft iedere politicus, tot op vandaag, stof voor ernstige overdenking.

Prof dr. J.M.M. de Valk is emeritus hoogleraar in de sociale filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij heeft de Agora Editie van 'Politiek als beroep' ingeleid, vertaald en geannoteerd.